58. Hatvan – vár és településerődítés

Hatvanban egy-két utcanévtől eltekintve napjainkra már semmi nem utal az egykor itt állt várra. Pontos helye és annak kialakítása nem ismert. Amit mégis forrásértékűnek kell tekintenünk róla, az kizárólag a 17. század második feléből származik, vagyis a vár pusztulását megelőző időszakból.

Viszonylag részletes leírást közölt a várról és az erődített városról Evlia Cselebi [Evilyā Çelebi] török világutazó, aki 1664-ben járt Hatvanban, és adatait a kutatók többségében hitelesnek fogadták el. Leírása szerint a vizesárokkal övezett palánképítésű erődítmény hat szögletén egy-egy körbástya, egymással szemben fekvő két hosszabb oldala közepén pedig egy-egy további bástya állt, melyek egy kivételével kör alakúak, három pedig téglafalazatú volt. A várnak egy keleti „Nagy" és egy nyugati „Kis" kapuja volt. A Nagykapu irányába, keletre, ill. délkeleti irányban helyezkedett el a szintén palánkkal övezett (kül-)város.[1]

Hatvan végleges visszafoglalását követően 1686 szeptemberében Efraim von Strackwitz császári hadmérnök a fa-föld szerkezetű palánkfallal és vizesárokkal erődített várról alaprajzot készített, melyhez mellékleteként a vár szerkezeti kialakítását is ábrázoló metszetrajzot és szövegmagyarázatot csatolt. Az alaprajz lényegében megegyezik a Cselebi által leírtakkal, az erődítés metszetrajzán egy külső, sűrűn egymás mellé állított gerendasort (paliszádsort), valamint ettől beljebb egy külső síkjában mellvéddel ellátott és földdel kitöltött, kazettás fa-szerkezetet ábrázolt, mindkét szerkezet előtt külső vizesárokkal. Strackwitz alaprajzán csak egy erődítéssel övezett – és „városnak" nevezett – terület szerepel, melyhez a (kül-)várost nem rajzolta hozzá, és annak helyét sem jelölte.[2]

A Hatvant ábrázoló I. katonai felmérés 1783. évi térképén[3] is megfigyelhető egy várárok nyomvonala, amely keskeny vízfolyásként a város északi részén a Zagyvából ágazik ki, majd délen újból egyesül a folyóval. E várárok nyomvonalát a II. katonai felmérés, valamint a település 1868-ban készített első kataszteri felvételi térképe[4] is pontosan ábrázolja, és a mai utcahálózaton is követhető. Ez a napjainkra már betemetett és eltűnt árok északon a Thurzó és Vár utca, keleten a Nádasdy Tamás utca, valamint a Mártírok útja, Kossuth Lajos tér és a Csaba utca közötti felezővonal mentén határozható meg.

A hatvani várral szinte valamennyi, a török korral foglalkozó történeti és hadtörténeti munka foglalkozik, így ezek részletes ismertetése és számbavétele meghaladná jelen topográfiai összefoglalás kereteit, ezért ettől el kell tekintenünk. A 18–19. századi fontosabb országismertető munkák, így Bél Mátyás, Vályi Antal, Fényes Elek, Pesty Frigyes művei, majd Gerecze Péter műemlékjegyzéke elsősorban a vár történeti adatait, illetve irodalmát ismertetik.[5] 1894-ben Gömöry Gusztáv tette közzé részletes tanulmányát Hatvan 1596. évi ostromáról és elfoglalásáról, a Borovszky-féle megyei monográfiában pedig ifj. Reiszig Ede és Nagy Béni írtak a várról.[6] 1911-ben Soós Elemér is foglalkozott a hatvani várral, de mivel feltehetőleg helyszíni kutatásokat nem folytatott, így tévesen a mai városközponttól nyugatra egy alacsony dombra helyezte a várat.[7]

Jóval később Szepes (Schütz) Béla foglalkozott behatóan a várral a település első önálló monográfiájában. Elsőként tett kísérletet arra, hogy a leírások, a fentiekben is említett térképek, valamint egyéb helyszíni adatok alapján a hatvani vár helyét beazonosítsa. A várat a Zagyva folyó és a mai Kossuth Lajos tér közötti területre lokalizálta, kelet-nyugati hossztengellyel. Az 1783. évi és az 1863. évi térképeken ábrázolt várárok vonatkozásában arra a következtetésre jutott, hogy ez nem lehet azonos a 1686-ban ábrázolt vár területével, hanem inkább az 1704 után létesített városerődítés nyomvonalának tekinthető.[8]

Az egykori vár területén Parádi Nándor 1959-ben és 1960-ban épület-alapozási munkák során nagy mélységben tölgyfacölöpökre bukkant, ugyanekkor Árpád-kori kerámiatöredékek, román kori fríz töredékei, összetört gótikus kőbordák, valamint 15–17. századi kerámialeletek is előkerültek.[9] Az 1960-as évek végén kezdődő hatvani építkezések során a vár területéről további középkori – kora újkori leletek kerültek elő, amelyeket Doktay Gyula építész[10] gyűjtött össze, egyidejűleg helyszíni megfigyelései és az irodalmi adatok alapján rekonstruálta a vár elhelyezkedését a mai utcahálózatra vetítve.[11]

A vár adatait később több helyen összefoglalták, melyek közül Csorba Csaba 1974-ben megjelent, az Alföld várairól szóló összeállítása emelhető ki. Ebben a területen végzett korábbi leletmentések adataiból arra következtetett, hogy a vár a 16. századnál korábbi eredetű lehetett.[12] A következő összefoglalás, amelyekben a vár külön fejezetként is szerepelt, 1978-ban a megyei műemléki topográfia keretei között Soós Imre és Kozák Károly tollából jelent meg.[13]

Sugár István több alkalommal is összefoglalta a vár történetét. A Grassalkovich-kastély mögötti park Fácányos nevű területének déli szélén egy szakaszon a régi várárkot is azonosította. Lényegében elfogadta a Szepes Béla féle rekonstrukciót a vár helyére vonatkozóan, de a 18–19. századi térképeken feltüntetett árkokat a török kori vár és város erődítményeivel azonosította.[14]

A Grassalkovich kastély közelmúltban történt kutatása ugyanakkor nem igazolta azt a több helyen szereplő vélekedést, hogy a kastély a vár építőanyagának felhasználásával épült.[15] Hatvan 2005-ben megjelent várostörténetében az eddigi irodalom alapján Németi Gábor foglalta össze a vár és a város történetét, legutóbb pedig Kassa András vizsgálta a vár és a városerődítés nyomvonalát a mai városképben.[16]

A törökkoriként ismert hatvani vár kezdeti formájában valószínűleg az a 15. század második felében a Hatvani család[17] által épített kastély (*castellum*) lehetett, amelyet először 1492-ben említenek. Ebben az évben [*Bancha*-i] Literatus András a budai vár kúriájának provizora és felesége, Hatvani Dorottya kölcsönös örökösödési szerződést kötöttek minden birtokukra Hatvani Menyhérttel, köztük a Nagyhatvanban[18] álló kastély (*castellum*) felére is. A jogügyletet a birtokba-iktatást követően 1493-ban a király is jóváhagyta.[19]

A castellumot valószínűleg 1526 után tovább építették, mivel 1536-ban már sikeresen ellenállt Mohamed szendrői bég portyázó csapatának, akik csak a várost tudták kiraboli.[20] 1537-ben már Hatvan első várnagyáról értesülünk Nagy Ambrus személyében, amikor az utódok nélkül elhalt *Bancha*-i András birtokait János király *Bayon*-i Benedeknek és Gyulai Vas Mihálynak adományozta.[21]

A vár építtetőjét és építési idejét a kutatás még nem tisztázta. Mivel Hatvan a váci püspökség területén helyezkedett el, ezért egyes feldolgozások építtetőjének valamelyik váci püspököt tekintik,[22] addig mások szerint építtetője Heves megye lehetett.[23]

1544-ben Dancs Ambrus és testvére, Pál voltak a hatvani vár kapitányai, akik, miután Visegrád és Nógrád vára elesett, Mehmed budai pasa seregeinek közeledtére felgyújtották a palánk védőműveket és az őrséggel együtt az egri várba menekültek. Mehmed pasa miután elfoglalta az üresen hagyott várat, annak parancsnokává Deli Kurt pasát tette meg. Meghagyta, hogy az árkokat mélyítsék ki, és építsék fel még erősebbre a palánkokat. A hiteles adatokat közlő Tinódi Sebestyén szerint ő volt az, aki a hatvani várat „építteté, erősítteté vala."[24]

Hatvan birtokát azonban az eredeti magyar tulajdonosai is számon tartották, amikor a Hatvani család tagjai 1555-ben örökösödési szerződést kötöttek egymással, majd kihalásuk után 1561-ben I. Miksa király Pászthory Ferencnek és Peleny Bálintnak adományozza Nagyhatvan városát.[25]

Hatvan 1596-ig, Eger török kézre kerüléséig fontos szerepet töltött be, egy szandzsák székhelye volt, ahonnan az adók összegyűjtését irányították. Adóösszeírásai közül az 1546. év körülit és az 1570-ből fennmaradt összeírást tették eddig közzé.[26]

A Hatvanhoz tartozó falvakon az egri őrség többször is rajtaütött és Hatvant is megtámadta; 1580-ban még Balassi Bálint is ott volt a várra támadó magyar csapatban, de csak a külvárost dúlták fel. Ezért 1584–1593 között a törökök a várost is palánkfallal vették körül. 1594-ben újabb sikertelen kísérletet tettek a vár bevételére. 1596 őszén a vár mindössze 40 napra, 1603–1604-ben pedig egy évre került a magyarok kezére, de a törökök mindkét esetben szinte harc nélkül vették vissza és háborítatlanul birtokolták 1686-ig, amikor a Budát ostromló császári seregek véglegesen visszafoglalták.[27]

A vár török kori állapotáról, elsősorban az őrség létszámáról és összetételéről számos forrás ismert és került közzétételre.[28]

Hatvan 1686. szeptemberi visszafoglalását követően megerősítését is elrendelték, amelyet Efraim von Strackwitz császári hadmérnöknek a várról ugyanebben az évben készített dokumentációja is alátámasztani látszik, a munka elvégzéséről azonban nincs tudomásunk. Valamilyen mértékű helyreállítás azonban történhetett a váron, mivel a Rákóczi-féle szabadságharc időszakában is erődítményként funkcionált.

1703-ban a kurucok foglalják el Hatvant, amikortól Szabó Máté lett a kapitánya. 1704-ben Rákóczi Ferenc elrendeli palánkkal és állandó őrséggel való megerősítését. Később, 1709 körül Szabó Máté átáll a labancokhoz és Hatvant 1710-ben a császáriak kezére juttatta.[29]

Hatvan birtokát 1701-ben I. Lipót Salm hercegnek adományozta, ő azonban 1723-ban – a régi birtokosoknak a kamaráival szemben támasztott követelései miatt – lemondott az uradalomról és visszaadta a kincstárnak, így Hatvan 1723-tól a Stahremberg családé, 1746-tól pedig a Grassalkovichoké lett.[30]

A vár történetéről tudjuk, hogy a palánkokat és árkokat számos alkalommal átépítették, javították és megújították, sőt bővítették is a várat. A 15. század végén felbukkanó castellumról később már nem találunk említést.

A várat ábrázoló 1686. évi Strackwitz féle felmérésről már Szepes Béla megállapította, hogy az akkori szokásoknak megfelelően „a la vue", vagyis „látás" szerint készült, és így léptéke és méretezése nem megbízható. Ugyanakkor e rajz – a jelentés szerint – az alapokig leégett várost és az azt övező erődítéseket nem ábrázolja.

Annak ellenére, hogy az 1686. évi felmérés és az 1783. évi térképen vizesárokkal körülvett terület alakja között feltűnő hasonlóság van, a fentiekben is már részletezett méret és léptékbeli egyenetlenségek, valamint a helyszíni kutatások hiánya miatt sem a vár, sem az erődített város pontos kiterjedése nem határozható meg biztosan. A várról, illetve az erődített városról készített rekonstrukciók kétségtelenül helyszíni, de korlátozott kiterjedésű megfigyeléseken alapultak, és azok – különösen Doktay Gyula rekonstrukciója – nagyon valószínű helyzetet ábrázolnak, azonban a korszerű régészeti kutatásokat nem nélkülözhetik.

Az is valószínűsíthető, hogy a 18–19. századi térképeken ábrázolt vizes árkok – talán a törökkori városerődítés nyomvonalát követve – akár valóban készülhettek a Rákóczi szabadságharc időszakában is, amint ezt Szepes Béla feltételezte.[31] A 19. sz. végéig megmaradt jó állapotuk is erre utalhat.

[1] Evlia Cs., 1904–1908. II. 107–109, 211–212.; Deményi-Dittel L. – Kovács G., 1993. 36–38. – Adatait részletesen elemzi: Sugár I., 1987a. 25–31.

[2] Szepes B., 1940. 16–19. – részletes elemzéssel; Kozák K., 1978e. 275. 313/a. ábra

[3] I. katonai felmérés: Coll.: XVI. Sectio: 19. térképlapján (1783)

[4] II. katonai felmérés: Sect. 49., Coll. XXXV. térképlapján (1853); Mártonffy Károly 1863. évi térképének részletét közli: Sugár I., 1985. 239. 7. kép.

[5] Bél M., 2001. 199–207.; Vályi A., 1796–1799. II. 151–153.; Fényes E., 1851. II. 95.; Pesty F., 2005. 117–119.; Gerecze P., 1906. 373.

[6] Gömöry G., 1894. 96–107, 242–254.; Reiszig E. – Haraszthy L., 1909. 145–147.; Nagy B. – Orosz E., 1909. 515–516.

[7] Soós E., 1911b. 89–123.

[8] Szepes B., 1940. 9–20, 31–39.

[9] Parádi N., 1960. 73.; Parádi N., 1961. 111.

[10] Doktay Gyula (1895–1971) az 1969-ben alakult Városi Múzeum (ma Hatvany Lajos Múzeum) első igazgatója volt, aki gyűjteményét és kéziratos hagyatékát a múzeumnak adományozta.

[11] Doktay Gyula pauszra rajzolt rekonstrukciós rajzai a Hatvany Lajos Múzeum könyvtárában találhatók. – Az ezzel kapcsolatos adatokért Domán Júlia könyvtárosnak tartozunk köszönettel.

[12] Csorba Cs., 1972. 201.

[13] Soós I., 1978b. 250–251.; Kozák K., 1978e. 273–276.

[14] Sugár I., 1985. 236–245.; Sugár I., 1987a. 25–31.; Sugár I., 1987b. 2–19, 31–37.; Sugár I., 1992. 30–34. – Sugár István rekonstrukciója szerint a vár területe a vizesárokkal övezett területen belül annak északi, észak-nyugati részén, a Zagyva folyó partja mentén lehetett.

[15] D. Mezey A. – Haris A., 1991. 9–15. – Megállapításaik szerint a kastélyhoz nem a hatvani vár maradványait, vagy anyagát használták fel, hanem az 1701 után létesített uradalmi épületeket.

[16] Németi G., 2005. 25–38.; Kassa A., 2009. 91–99.

[17] A már 1334-től említett Hatvani család elsőként 1438-ban szerepel, mint Hatvan birtokosa. Vö.: Szepes B., 1940. 37.; Bártfai Szabó L., 1938. 175.

[18] Nagyhatvan a mai Hatvan belterületén, annak történelmi városközpontja helyén feküdt. A Nagy- előnevét megkülönböztetésül kapta a tőle nyugatra a Zagyva túlsó, Pest megyei partjára települt Kishatvantól. – Vö.: Csánki D., 1890. 22.; Györffy Gy., 1987–1998. III. 98–99., IV. 521.

[19] DL 19904., és DL 59824. – Az átírt, királyi jóváhagyást tartalmazó oklevélre utal: Koppány T., 1999. 152. – Bancha-i András deákot még 1513-ban is említik. Vö.: Fraknói V., 1899. 88–89.

[20] Németi G., 2005. 29. – Németi Gábor szerint 1530-ban épült a palánk erődítmény Hatvanban.

[21] KárOkl. III. 206. – Az új tulajdonosok, a Bancha utódok tiltakozása miatt valószínűleg nem jutottak birtokba.

[22] Szepes B., 1940. 9.; Kozák K., 1978e. 273. – A vár 1527 – 1544 közötti építését valamelyik váci püspökön tartja, aki guthi Országh János (1520–1532) vagy jerosini Brodarics István (1537–1539) lehetett.

[23] Soós I., 1975. 250.; Soós I., 1978b. 250.

[24] Tinódi S., 1984. 484.,136. sor.; Sugár I., 1987a. 31.

[25] MOL A 57 3. 711.; Bártfai Szabó L., 1938. 393–394, 402–403.

[26] Fekete L., 1968.; Bayerle G., 1998.

[27] Soós I., 1975. 250–251.; Soós I., 1978b. 250.; Kozák K., 1978e. 273–276.: az 1594., 1596., 1603, és az 1604. évi ostromok részletes ismertetésével. – Az ostromokra lásd még: Gömöry G., 1894. 96–107, 242–254.; Deményi-Dittel L. – Kovács G., 1993. 32–36.; Németi G., 2005. 33–35.

[28] Pásztor J., 1933. 91.; Sugár I., 1992. 33–37.; Hegyi K., 2007. 821–835, 1510–1517.

[29] Soós I., 1978b. 250–251.; Kozák K., 1978e. 275. 313/a. ábra; Heckenast G., 2005. 396.

[30] Soós I., 1978b. 250–251.; D. Mezey A. – Haris A., 1991. 9.

[31] Szepes B., 1940. 18–19.